

Projektet Stora Sophia

Vid MAS konferens i Handen i mars 1988 berättade jag om det danska örlogsfartyget Stora Sophia. Jag tänkte här ge en lite utförligare berättelse om hennes kända öden.

*Kjell Åshede
Göteborgs Amatördykarklubb*

För att se allt i sitt rätta sammanhang får man gå tillbaks ända till den tid då de svenska, danska och norska rikena nyligen hade färdigbildats. Som ju alla vet så finns det inga som bråkar så som syskon gör och under större delen av våra nationers historia har brödafolken i skandinavien trätt om gränsdragningar, arvsrätt till kronor o dyl. Och precis som syskon så har oftast två stycken gått ihop mot det tredje.

Från och med nån gång under vikingatiden och långt framåt var det Danmark/Norge mot Sverige. Under medeltiden bråkade man mest om tronskriften och gränser men från början av 1500-talet då Gustav Vasa fick lite ordning på den svenska ekonomin så blev det lite annorlunda. Fram till denna tid hade Sveriges enda hamn på den västra sidan varit Lödöse. Nackdelen med detta var att Lödöse ligger så långt upp i Göta älv.

Eftersom Danmark/Norge behärskade hela den norra/västra älvstranden och hade den starka Bohus fästning halvvägs upp till Lödöse så var det lätt för dem att störa Sveriges handel i väster.

Nu invänder ni kanske att det spelar väl inte så stor roll eftersom nästan all Sveriges handel ändå gick på Östersjöhamnar över Stockholm. Men Gustav Vasa och hans ättlingar var expansiva i sina strävande och i väster hade en helt ny värld öppnat sig med Columbus "upptäckt" av Amerika (1492). För att kunna slå sig in på denna "marknad" var det nödvändigt att ha en stark befäst hamn vid Göta Älvs utlopp.

Redan i slutet av 1400-talet försökte man ordna detta genom att anlägga "Nya Lödöse" på en holme vid Sävåns utlopp i Göta älv. Denna lösning var dock inte särskilt tillfredställande eftersom den låg för långt från det befästa slottet Älvsborg längre ut mot havet så Gustav Vasa beordrade vid ett flertal tillfällen Nya Lödöse befolkning att flytta närmare Älvsborg, dock utan att lyckas särskilt väl.

Istället fick hans son Karl IX bli den som anlade det första Göteborg. Detta skedde på norra älvstranden mitt emot Älvsborg år 1603. Tyvärr spolierades denna strävan redan under Kalmarkriget 1612, i och med att danskarna

brände staden till grunden. Samtidigt erövrades Älvsborgs fästning för andra gången och fick återköpas mot en dryg lösen på 1 miljon daler silvermynt.

Karl IX:s son Gustav II Adolf blev den som slutligen 1621 fick se en ny stad grundas ungefär på södra staden. Parallellt med sina handelssträvanden hade Gustav Vasa och hans söner, framför allt Erik XIV, insett vikten av en stark flotta för att försvara sina intressen.

Tidvis under perioden av fred och / eller försämrad ekonomi fick flottan förfalla. En sådan var från c:a 1610 till mitten av 1620-talet (bla pga Älvsborgs lösen) men från 1623 började den unge Gustav II Adolf se över sin flotta och beordrade kronans skeppsvarv att bygga nya starka skepp. En av anledningen till detta var att Christian IV av Danmark började rusta sin flotta.

Så kom det sig att Christian i dec 1623 beställde, av sin skottske skeppsbyggmästare, Daniel Sinclair, ett skepp med tre fullständiga kanondäck, och mindre än ett halvår senare beställde Gustav Adolf ett liknande, fast lite större och starkare bes tyckat. Härav är det ju om inte uppenbart så i allafall inte särskilt djärvt att påstå att regalskeppet Vasa indirekt sänktes av Stora Sophia trots att deras tilltänkta kraftmätning i sjön aldrig kom till stånd.

Nåväl, drygt sju månader före Vasas välkända jungfrutur, närmare bestämt den 22 december 1627, levererades Stora Sophia till Holmen som var Christian örlogsbas i Köpenhamn. Hon var då det största fartyget dittills i danska flottan och Christians ögonsten. Namnet kom från hans mor, änkedrottning Sophia, och under sin tid uppmärksammades skeppet för sin grandiosa skönhet och storslagenhet, bla av den franska diplomaten M Charles Ogier.

I ett brev från Köpenhamn år 1634 beskrev Sophia enl följande: "Skeppet var 50 fot långt och hade tre däck. På det översta stod kanonerna under bar himmel, på det andra stod 20 st och på det tredje de övriga. Skansen (akterkastellet) har 4 våningar (däck); i det översta var det hytt till skepparen, i den andra till kapten, i den tredje till kungen eller amiralen och i den fjärde

hade artilleriet förrådsrum. En man kunde inte nå runt stormasten och bas-tigeringen var 4 fot tjock."

Christian IV, regerade hela 60 år! från 1588-1648 (1588-1596 med förmyndare) var han en av Danmarks stora stadsgrundare. Bland hans "skapelser" kan nämnas bla Kristiania (Oslo) och Kristianstad (i Skåne), men den stad som är roligast ur "Sophiasynpunkt" är Kristiansand på Norges västra sydkust. Här fanns sedan gammalt en knutpunkt för handel och sjöfart som hette Flekkerö och hit kom Christian efetr en vådlig seglats på Sophia 1641. Skeppet var, efter en fredsperiod, i dåligt skick och sprang läck på Skagerack. Pumparna fungerade dåligt och det var nätt och jämt att man lyckades hålla henne flytande. Dessutom bröt det ut eld en natt i hytten varvid kungen fick visa sin rådgihet genom att själv släcka elden.

När Christian väl kommit in förbi Fredrikskans fästning till Flekkerö begav han sig ett par km längre in i fjorden åt öster där han grundade Kristiansand. För detta står hans staty mitt i staden och på sockeln till statyn finns avbildat skeppet som fört honom dit, Stora Sophia. Efter denna resa togs hon in för storöversyn vintern 1642 då bla galjonens togs ner och stäv och bog reparerades och förstärktes.

Trots det ömsesidiga rustandet på 1620-talet hade Sverige och Danmark fred under en lång tid. 1625-29 försökte Christian att nå den position som sedemera Gustav II Adolf fick, att bli den främste företrädaren för den protestantiska sidan i 30-åriga kriget, dock utan att lyckas. En av anledningarna till att dansken ville ha den rollen var att hindra en svensk expansion i norra Tyskland. När Sverige lyckades väl i det stora kriget ledde detta till sist till att Danmark provocerade fram ett nytt nordiskt krig, 1643-45-års.

Under detta krig möter vi åter Stora Sophia i de historiska källorna. Denna gång gäller det två listor från mars 1644 då flottan rustades, och som finns bevarade i Riksarkivet i Stockholm. Den första är en besättningslista omfattande inalles 234 personer från amiralen Pros Mund, kaptenen Jens Bagge, löjtnanter, skeppare, styrmän,

båtsmän, profoss, präst, fälskärer, skrivare, kockar, segelmakare, trumslagare, trumpetare, tunnbindare, timmermän, soldater, månadsanställda och till tvångsutskrivna.

Eftersom hemorterna finns angivna för var och en kan man räkna fram att 2/3-delar av besättningen var norrmän och resten kom från det övriga Danmark. Den andra listan är underskriven av Sophia arklimästare Torben Andersson och omfattar allt artilleri, handvapen, ammunition samt alla därtill hörande redskap och halvfabrikat.

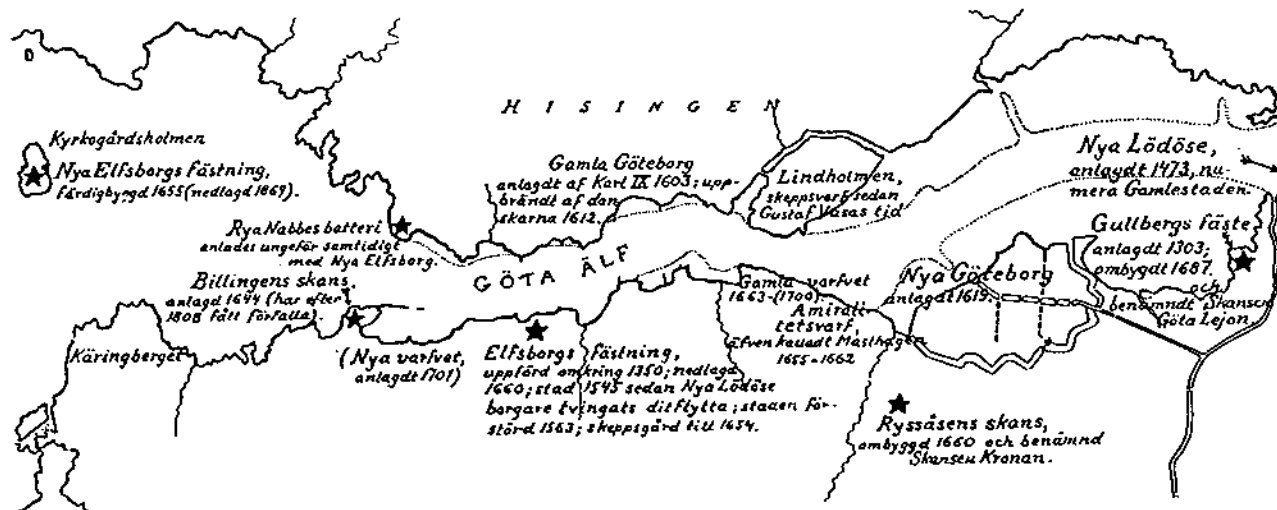
Först står här 44 kopparstycken, dvs bronskanoner, från 48 pounds till 1 pounds kaliber. Sedan kommer ammunitionen bestående av rundkulor, kedjelod, krysslod, stånglod och skottstänger, till ett antal av ca 25-30/kanoner. Därpå följer kruttunnor, musköter, pampeter, spjut, slagsvärd, sköldar, fyrcylar, fyrkransar, krutpotter

med denna aktion utan man övergick till nästa punkt på ordningen, att förhindra att den, av Louise de Geer, i Holland förhyrda, svenska hjälpfloTTan, togs sig till Östersjön och där förändades med den svenska huvudflottan.

Med Flekkerö/Kristiansand som bas under våren-försommaren bevakade man därför inloppet i Skagerack. Louise de Geer hade under hela vintern arbetat med att få ihop en hjälpfloTTa. När de första 18 fartygen var klara i april 1644 ställdes dessa under befäl av viceamiralen Henrik Gerretsen och gav sig ut på kryssning i Nordsjön. Ordern var att genom kaparverksamhet skada den danska sjöfarten. Den 2 maj ankrade dessa fartyg upp i Listerdyb på Slesvigs västra kust för att invänta resten av hjälpfloTTan. Dessutom skulle skeppets besättningar förstärkas med ett 1.000-tal musketerare ur fältmarskalcken Lennart Thorstenssons armé, vil-

Men även danskarna hade icke betydade skador och ankrade utanför för att reparera. De var dock nöjda med att hjälpfloTTan satt fast utan att kunna ta sig till Östersjön och föreningen med svenska huvudflottan där. Dagen därpå uppenbarade sig en ny svensk sjöstyrka i sikte av den danska flottan. Kung Christian släppte nu ett tämligen säkert byte för att jaga dessa svenska skepp som i själva verket var en kryssningseskader ur hjälpfloTTan under befäl av schoutbynacht Pieter Marcussen. Då denne såg danskarnas avsikt, styrde han rakt ut i Nordsjön och hade vid dagens slut skakat av sig danskarna som återvände till Flekkerö medan Marcussen förenade sig med Thijssen den 19 maj på morgonen.

Nu visade sig istället en ny dansk styrka i farvattnen. Det var en åtta segel stark eskader under amiral Pros Mund på flaggskeppet Stora Sophia,

och granater med fotanglar. Slutligen redskap och halvfabrikat till ammunition bla 1.000 "träspeglar", bottendelar till karduser, tänkta att färdigställas ombord. På slutet av listan har Torben Andersson skrivit till en komplettering, nämligen 6 extra kanoner, och ytterligare kruttunnor så att krutets vikt uppgår till nästan 3 ton! Med allt detta ombord kom Sophia våren 1644 i sjön och utrustning och besättning torde ha varit likvärdig även förlisningsåret 1645.

Amiralen Pros Mund flyttade redan under sommaren -44 över på skeppet "Patientia" vilket senare errövrades av svenskarna och troligen är det den vägen Stora Sophias listor hamnat i det svenska riksarkivet. De danska förut-satserna våren -44 var att först och främst ge Sverige en stöt i den ömma punkt som den unga staden Göteborg utgjorde. Trots att Christian personligen ledde flottan från det stora skeppet "Trefoldighet" blev det inte så mycket

ken i januari ockuperat hela den jutska halvön.

Resten av hjälpfloTTan ankom efter vissa förseningar till Listerdyb den 5 maj under befälhavaren amiral Maerten Thijssen (senare adlad Mårten Thijssen Anckarhielm) och Torstenson ombordsände nu, av tillgängliga trupper, 700 tyska knektar som fördelades på skeppen.

Innan Thijssen hunnit gå till sjöss kom en dansk flotta i sikte. Det var kung Christian som efter ett uppehåll avseglat från Flekkerö den 8 maj med 9 skepp för att söka efter hjälpfloTTan. Den 16 maj gick hjälpfloTTan ut för att möta danskarna och efter diverse turer uppstod en häftig strid som varade i 7 timmar och resulterade i att Thijssen drog drog sig in i Listerdyb igen med ett 60-tal man stupade och sårade, "armlösa och benlösa", och detta bara på "Vergulde Swaen" som var hans amiralfartyg.

samt fyra norska defensinnskepp under amiral Ove Gedde. Denna styrka hade kommit till Flekkerö i mitten av maj för att förena sig med Christian och då denne redan var gången därifrån fortsatte Pros Mund efter ett par dagar ner längs Danmarks västkust och ankrade på aftonen den 19 maj utanför inloppet till Listerdyb.

Efter ett antal krigsråd på den svenska sidan beslöts att göra en utbrytning den 25 maj, trots att alla reparationer efter striden den 16 ännu inte var klara.

Avseglingen skedde i tryckande värme och redan till en början gick det snett genom att tre svenska brännare gick på grund. När flottan i övrigt kom till sjöss seglade ett av Thijssens bästa skepp "Campen" stormasten överbord och mesanmasten splittrades dessutom av ett åkslag. Vinden ökade till storm och några svenska skepp seglade ner mot Helgoland medan resten av hjälp-

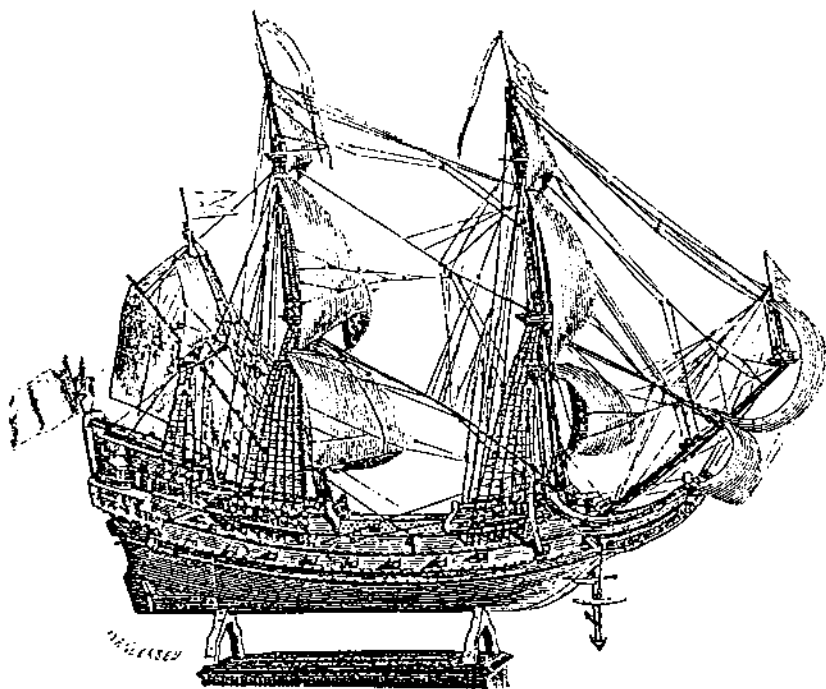
flottan skingrades efter en mindre kanonstrid på långt håll.

Thijssens avsikt hade varit att hjälplottan skulle återsamlas vid Jutska revet och därifrån fortsätta till Göteborg men nu sökte sig istället de skingrade skeppen tillbaka till Vlie i Holland där alla var samlade den 2 juni. Den danska eskadern förenades nu med kung

vudflottan lyckats ta sig ur blockaden kunde man tillsammans i "slaget vid Femern" vinna den svenska flottans största seger någonsin och man erövrade 10 stora danska fartyg, förstörde 2 och dessutom gick 3 danska på grund. Förutom döda och sårade förlorade danskarna i fångar dessutom omkring 1000 man och det var en skrädd Chris-

man fram till Varberg. I Varberg debarkerade Schestad för att landvägen leda danska trupper mot Göteborgs skärgård och ankrade söder om Vinga den 20.

Ett mindre skepp, "Rosengalejen", med 12 kanoner gav sig in mot Göta älvs mynning för att kunska men hade oturen att uppbringas av den svenska fregatten "Fama" som förde sin pris in till Göteborg. Stadens försvar var mycket starkare än vad danskarna hade räknat med, bland annat hade Martin Thijssen anlänt med en flotta om 13 skepp från Holland redan den 3 maj. Dessa skepp hade lagts ut som en linje tvärs tvärs över inscglingen i älven och dessutom hade man kastat upp ett batteri 12 pundiga kanoner på Kyrkogårdsön (där nu Nya Ålsborgs fästning ligger). Efter att ha försökt sig på ett blixtagrepp, utan att nå någon framgång, fann därför Gedde för gott att parkera sin flotta syd om Vinga och därmed skära av underhållet av staden från väster.

Danskt örlogsskepp från Kristian IV:s tid.
Tecknad efter en modell A Rosenborgs museum.

Christian och denna samlade styrka återvände den 22 juni till Köpenhamn. Här fick man underrättelse om att den svenska huvudflottan varit synlig en vecka tidigare och den 29:e lämnade kungen åter huvudstaden, med en flotta på 40-talet fartyg, för att söka upp sin motståndare och göra den slutliga kraftmätningen mellan de båda nordiska sjömakterna. Den 1 juli kom de båda jämnstarka flottorna i sikte av varandra öster om ön Femerns norra udde. Vid 1-tiden om middagen inleddes den strid i vilken kung Christian "stod ved höjen mast". Han sårades då av splitter och miste sitt ena öga. Stora Sophia som också deltog i detta "Slaget på Colberger Heide" fick en del skador och hade 70 döda och sårade. När mörkret inföll kom flottorna ifrån varann och dagen därpå återvände några skepp, däribland Sophia till Köpenhamn medan resten av danska flottan gick mot sitt öde.

Efter att i en månad ha blockerat den svenska flottan, som dragit sig undan i Kielflodens mynning, kom det nämligen till strid igen den 13 oktober vid Femern, en strid som blev ödesdiger för danskarna. Den värvade hjälplottan under Martin Thijssen hade den 9 augusti passerat Öresund och befann sig i Kalmar (där fö Thijssen adlades Anckarhielm). Sedan den svenska hu-

lian IV som samlade alla sin återstående krafter omkring sig i Köpenhamn.

Under 1644 blev det dock inga fler uppseendeväckande krigshändelser utan i februari 1645 påbörjades fredsförhandlingar i Brömsebro, efter påtryckningar av Holland och framför allt Frankrike. (Ingen ville att Sverige skulle bli alltför mäktigt). Efter nederlaget i Femern var Danmark i underläge vid dessa förhandlingar och kanske var det för att förbättra sitt läge som Christian i maj 1645 drog igång en ny expedition mot Göteborg. Dess mål var att ödelägga den svenska västkustskadern (= värvade hjälplottan) och kanske hoppades dansken också på att ånyo kunna erövra Älvsborg och än en gång kräva lösen för den gamla fästningen. I vilket fall så avseglade en flotta om 15 örlogsfartyg och 7 mindre skepp från Köpenhamn den 15 maj.

Amiralsfartyg var Stora Sophia och befälet fördes av den till riksamiral nyutnämnde Ove Gedde. Ombord befann sig även den norske ståthållaren Hannibal Schestad. Förutom örlogsflottan medförde man en transportflotta med soldater och förnödenheter till Varbergs fästning. Den 16 maj passerade man Kronborgs slott i Öresund där Christian stod och tittade på sin älskade flotta. När man kom ur sundet fick man motvind och först den 19 kom

När man nu låg här fick man underättelser om att den förra årets så framgångsrika svenska huvudflottan, var ute i Östersjön och på väg söderut. Efter ett rådslag, på Stora Sophia, den 24 maj tänkte därför Gedde och hans underbefälhavare avbryta blockaden och återvända till Köpenhamn. Innan detta verkställdes ville man dock konferera med Hannibal Schestad och hade därför sänt ett mindre skepp, "Den norske Galiot", för att hämta honom. På kvällen klockan 11 var denne framme vid Göteborgs skärgård men vågade i mörkret inte nalkas den stridsberedda flottan utan drejade bi i väntan på gryningen. Vid midnatt blåste det upp en fruktansvärd, sydvästlig storm som inte bara fick Schestad att tillbringa sitt livs värsta natt på sjön utan även slog ett dräpdrag mot den danska flottan.

De mindre skeppen sökte sig in mot skyddat vatten innanför Vinga sand men Gedde vågade inte i mörkret försöka sig in med Stora Sophia utan lade ut 3 ankare och hoppades kunna rida ut stormen. Den var dock så kraftig att den obarnhärtigt och trots de 3 ankarna drev upp det stora skeppet på 2,7 metersgrundet "Svartskärsbådan". Här slog Sophia läck och eventuellt knäcktes hela galjonen av, innan hon pressades över grundet. Besättningen räddades över i ett antal tillskyndande småbåtar, amiral Gedde bröt förresten höger ben då han hoppade i båten och sedan i det svaga gryningsljuset den 25 maj 1645, sjönk Stora Sophia "med seglen i topp och 54 metallstycken". Därmed slutar historien om skeppet Stora Sophia. I en eller eventuellt två kommande artiklar tänkte jag berätta om hennes fortsatta öden sedan hon satt sig tillrätta på havets botten.